

MƏTNLƏRİN TƏHLİLİ KONTEKSTİNDƏ MÜQAYİSƏLİ RİTORİKA

Solmaz Süleymanova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: solmaz.suleymanova@au.edu.az

Xülasə. Məqalədə nitq mədəniyyətinin öyrədilməsində qarşıya çıxan problemlər təhlil edilir. Məqalədə belə nəticəyə gəlinir ki, nitq mədəniyyətləri bir-birlərindən fərqləndiyi kimi, müəyyən mənəvi, mədəni ideoloji dəyərlər əsasında bir-birilə təmasa girir və zənginləşdirirlər.

Açar sözlər: Müqayisəli ritorika, dilçilik, üslub, nitq mədəniyyəti.

COMPARATIVE RHETORIC IN THE CONTEXT OF TEXTUAL ANALYSIS

Solmaz Suleymanova

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article analyzes the problems met in the teaching of speech culture. It is concluded that speech cultures differ from each other, but they come into contact with and enrich each other on the basis of certain moral, cultural and ideological values.

Keywords: Multiculturalism, linguistics, style, speech, culture.

СРАВНИТЕЛЬНАЯ РИТОРИКА В КОНТЕКСТЕ ТЕКСТОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Солмаз Сулейманова

Университет Азербайджан, Баку, Азербайжан

Резюме. В статье анализируются проблемы, встречающиеся при обучении культуре речи. Делается вывод о том, что речевые культуры отличаются друг от друга, но соприкасаются и обогащают друг друга на основе определенных нравственных, культурных и мировоззренческих ценностей.

Ключевые слова: мультикультурализм, языкознание, стиль, речь, культура.

1. Giriş

Son vaxtlar dövlət dilimizə ali təhsil sistemində olan diqqət sübuta yetirir ki müxtəlif elm sahələrində çalışan mütəxəssislərimiz hələ öz ana dillərinə kifayət qədər yiyələnmişlər. Müxtəlif elm və peşə sahiblərinin Azərbaycan ədəbi dilinin bütün incəliklərə yiyələnməsi ən vacib amillərdən biridir. Vacib sahələrdən biri də “Nitq mədəniyyəti” ilə bağlıdır.

Son dövrlər “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat”ın müxtəlif sahələrinə dair bir sıra monoqrafik tədqiqat əsərlər, elmi-metodik vəsaitlər, məqalə və tezislər yazılıb, nəşr edilsə də bu sahə ilə bağlı bəzi problemlər hələ də öz həllini gözləyir. Belə ki, bəzi dərslər vəsaiti və metodik göstərişlərdə “Nitq mədəniyyəti” natiqlik sənəti kimi, bəzilərində isə predmetsiz bir elm olmaqla dilçiliyin üslub sistemi ilə bağlı olan dil hadisəsi kimi nəzərdən keçirilir.

Ümumiyyətlə, “Nitq mədəniyyəti” mənsub olduğu xalqın dil mədəniyyətinin nəzəri məsələlərini özündə birləşdirən və özünəməxsus problematikasi olan bir elm sahəsidir. O, bir elm sahəsi kimi ədəbi dilin üslublar sistemini və bu üslublar əsasında formalaşan natiqlik sənətinin öyrənilməsi ilə məşğul olurlar.

2. Nitq mədəniyyəti və antik dövrdə poetika

Nitq mədəniyyəti elm sahəsi olaraq qədim tarixə malikdir. Ritorika adı ilə təşəkkül tapan bu elm sahəsi antik dövrdə poetika ilə yanaşı işlənirdi. Antik dövrdə iki bir-birini tamamlayan deyim növlərinin—poeziyanın və nəsrin normativ nəzəriyyələri kimi bağlı idilər. Bu baxımdan ritorika əsasən mimetik, poetika isə faktik obyektlərə istiqamətlənmişdi. Reflektiv ənənəçiliyin böhranı və Avropa ədəbi-bədii fikrində orijinallığın formalaşması XVIII əsrin sonu—XIX əsrin əvvəllərində normativ poetikanın fəlsəfi estetika tərəfindən sıxışdırılmasına səbəb oldu, ritorika da öz növbəsində linqvistikanın təzyiqli nəticəsində nüfuzdan salındı və sıxışdırıldı. XX əsrin ortalarında poetikanın yenidən canlanması ilə bağlı bu iki elm sahəsinin bir-birini tamamlaması keyfiyyət baxımından yeni əsasda bərpa olundu. Poetika XIX əsrdə yaranan elmi ədəbiyyatşünaslığın tərkibinə daxil oldu və XX əsrin ortalarına yaxın kifayət qədər işlənmiş bədii mətn nəzəriyyəsinə çevrildi, poetika həm poeziya, həm də nəsr nümunələrinin təhlilinə kökləndi. Ritorika isə A. Riçardsın, M. Baxtinin və Ç. Perelmanın söyləri nəticəsində insan ünsiyyətinin nitq praktikası haqqında elm kimi təşəkkül tapdı. Ondan sonra ritorika effektiv deyim qurulmasının qaydalarını işləyib hazırlamaq əvəzinə insanların kommunikativ davranışının öyrənilməsi ilə məşğul olur. Keçmiş normativ ritorikanın “inversiya”sı, “dispozisiya”sı və “elokusiya”sı yeni ritorikanın diskurs kompetensiyasının referentliyi, kreativliyi və reseptivliyi ilə əvəz olundu. Poetika tərəfindən yeni prinsiplər əsasında mənimsənilmiş mətn törəməsi üsullarının (fiqurların, məcazların, ritm-intonasiya dövrlərinin, üslub registrlərinin) yerinə “insanların arasında bir-birilərini axıra kimi başa düşməmək hallarının səbəblərini öyrənmək və kommunikasiya prosesində meydana gələn itkiləri üzə çıxarmaq və onları dəf etmək yollarını tədqiq etmək vəzifəsi gəldi. Yeni şəraitdə ritorika ilə poetika incəsənətin kommunikativ təbiəti ilə bağlı, xüsusilə bədii hadisənin tamhüquqlu və əvəz olunması mümkün olmayan iştirakçısı kimi oxucu problemlərinin öyrənilməsi sahəsində birləşdilər. İnkişaf etdikcə “yeni ritorika” humanitar tədqiqatların geniş spektrli metalinqvistik baza status hüququ iddiasında olduğunu büruzə verir, çünki biz fəaliyyət problemini aydınlaşdıranda mütləq insan şüurunun bütün digər fəaliyyət tiplərinin necə cərəyan etməsi, necə düşünməyimiz və hiss etməyimiz suallarına da cavab axtarıq. Bu cür “metalinqvistika” (Baxtin) təbii ki, bədii yazıya da, yəni ədəbiyyata da müraciət edə bilər. Poetikadan fərqli olaraq o, mətnin özünün spesifik quruluşu ilə deyil, bu mətnin nümayiş etdirdiyi kommunikativ hadisənin (diskursun) intersubektiv gerçəkliyi ilə məşğul olur. “Mətnin həyatının hadisəsi, yəni onun əsl mahiyyəti həmişə iki şüurun, iki subyektin sərhədində inkişaf edir. Poetika əsərin fərdi bütövlüyünün mətn təşkilini onun estetik spesifikasiyası və janr mənsubiyyəti baxımından üzə çıxarır və onun tipoloji təbiətini müəyyən edirsə, ritorika verilmiş deyimə törədən kommunikativ strategiyaları tədqiq edir və həmçinin onun bu və ya digər ümummədəni xarakterə malik diskurs formasına mənsub olmasını müəyyən edir. Bu poetika ilə analogiyada tarixi yaxud müqayisəli ritorikadan danışmağa imkan yaradır.

3. Mədəniyyətlərarası ritorika

Müqayisəli ritorika bir şəxsin ana dilinin ritorik strukturlarının ikinci bir dildə yazılması prosesində ortaya çıxan müxtəlifliyi öyrənməkdir. Bu proses həmçinin mədəniyyətlərarası ritorika olaraq da nəzərdən keçirilə bilər .

Ulla Connor "Müqayisəli ritorikada dəyişən cərəyanlar" adlı əsərində qeyd edir ki, " Müqayisəli ritorika məhz mədəniyyətlər arasında yazılı nitqdə oxşar və fərqli cəhətləri araşdıraraq geniş şəkildə tədqiq etmək iqtidarına malikdir [7].

Müqayisəli ritorikanın əsas konsepsiyası dilşünas alim Robert Kaplan tərəfindən "Mədəniyyətlərarası təhsildə mədəni düşüncə tərzini" adlı məqaləsində təqdim olunmuşdur. Burada da qeyd olunur ki, "Müxtəlif dillərdə danışanların informasiyasını təqdim etmək, ideyalar arasındakı əlaqələri qurmaq, bir fikrin mərkəzi olmasını digərinin diqqətinə çatdırma bilmək, təqdimatın ən təsirli vasitəsini seçmək üçün müxtəlif dil struktur alətlərindən istifadə etmək zərurəti yaranmışdır".

Bu baxımdan qeyd etmək olar ki, Müqayisəli ritorika müxtəlif mədəniyyətləri təmsil edən nitq mədəniyyətinin qarşılaşdıqları problemləri müəyyən edən və ilk dilin ritorik strategiyalarına istinad edərək, onları izah etməyə cəhd göstərən ikinci dilin əldə olunmasında tədqiqat sahəsidir. Bundan başqa, Kaplan iddia edirdi ki, ilk dilin linqvistik və ritorik konvensiyaları ikinci dildə yazılara mane olur. "Müqayisəli ritorika, ikinci dil yazısını izah etmək üçün ABŞ-da tətbiq olunan dilçilər tərəfindən ilk ciddi cəhddir.

Mətnlərin təhlili kontekstində müqayisəli ritorika özünün yeni xüsusiyyətlərini üzə çıxarır və yeni meyarlar əsasında humanitar biliyi ümumiləşdirir. Məlumdur ki, mədəniyyət özünün tərkib hissələrini öz içində əritməyə və bütövlə çevrilməyə cəhd göstərir. Xalqın mədəniyyəti deyəndə onun ədəbiyyatının, musiqisinin, adət-ənənələrinin və sairənin qovşağını, görüş yerini, bir-birinin içinə girməsini, bir-birini şərtləndirməsini–sintetik vəhdətini nəzərdə tuturuq. Lakin mədəniyyətlərin təması, yəni multikulturalizm kontekstində hər bir mədəniyyət bir tərəfdən bütöv şəkildə, digər tərəfdən onun hər bir sahəsi özünü büruzə verməyə, nümayiş etdirməyə cəhd göstərir: Ədəbiyyat ədəbiyyatla, musiqi musiqi ilə, təsviri incəsənət təsviri incəsənətlə dil tapıb ünsiyyətə girməyə çalışır, multikulturalizm kontekstində yenidən birləşib müxtəlif kombinasiyalarını yaradır və öz rəngarəngliklərini nümayiş etdirir. Universal mətn kontekstində fransız filosofu Derrida qeyd edirdi ki, "Mətnin özündən kənarında heç bir həqiqət yoxdur" [1, s.128].

Dil və Nitq faktoru multikulturalist düşüncənin müxtəlif aspektlərini bir araya gətirən vasitədir. Bu baxımdan , hər şeyi sözün və mənanın üzərinə yükləndiyi bir semiotika dünyasında mədəniyyətin tərkib hissəsi olan dil mənalı, simvoları yaradan bir həqiqətdir. Bu imkanları ilə o mədəniyyətdə, tamamilə, yeni sahələr yarada bilər. Dilin içindəki həmin multiçalarlı düşüncəni aşkarlamaq, insani münasibətlərin kontekstində bir üst-dilin yaranmasına rəvac verə bilər. Müxtəlif dillərin şifahi ifadə tərzindən yazı tərzinə keçidi prosesində bir ümumi qanunauyğunluq özünü büruzə verir: dil daşıyıcıları yazıda özgə dildə danışmağa üstünlük

verirdilər: qədim dövrlərdə akkadlar şumer dilində, orta əsrlərdə türklər ərəb və fars dilində, Avropa xalqları latın dilində danışmağı üstün tuturdular. Bu bir növ mədəniyyətin elitar səciyyəsi olduğundan xəbər verirdi, onun say-seçmələrə ünvanlandığını göstərirdi. Lakin tədricən yazı kahinlərin nəzarətindən çıxıb mədəniyyətin müxtəlif sahələrini ehtiva etməyə başladı. Bu yazının müxtəlif ziddiyyətli meyillərlə rastlaşmasını, onun özünün daxili ziddiyyətlər meydanına çevrilməsinə səbəb olur. Yazı mətnində baş verən bu müxtəlif yönümlü tendensiyalar vahid mədəniyyətin içində müxtəlif sahələrin mövcudluğu ilə bağlıdır. Belə ki, məsələn, din cəmiyyətdən təcrid olunub onun fəvqündə dayanmağı və buna görə də yad dildə danışmağı və bununla özü ilə nəzarətdə saxlamağa çalışdığı kütlə arasında məsafə saxlamağı üstün tutur. Ədəbiyyat isə öz mahiyyəti etibarilə dil daşıyıcıları ilə məsafəni maksimum qısaltmaqla, onlarla bilavasitə təmas yaratmaqla özünü təsdiq edə bilir. Bu halda yazının ikinci qanunauyğunluğu özünü büruzə verir: ədəbi dil ardıcıl şəkildə danışq dilinə yaxınlaşır və son nəticə etibarilə ədəbi-bədii fikir öz doğma dilində özünü ifadə etməyə üstünlük verir.

Ferdinand dö Sossür nitq fəaliyyətində (le langage) dili (la langue) və nitqi (la parole) bir-birindən fərqləndirirdi. Dil sosial bütöv tərəfindən qəbul olunmuş razılıqlar (sazişlər) sistemidir. Bu, nitq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün əsas şərtidir. Sazişlər əsasında formalaşmış dil subyektlərin danışması üçün meydan açır. Bir-birilə bağlı olan və eyni zamanda fərqli dil komponenti hermenevtika üçün vacib üç qayda ortaya qoyur: 1) Danışan subyektlərdən təcrid olunmuş dil işarələr sistemidir; 2) Dilin əsasını təşkil edən fərqlər sinxronik linqvistikanın yaranması şərtidir; 3) Linqvistik qanunlar şüursuz səviyyə ilə bağlıdır. Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, dünya haqqında təsəvvür yaradan təbii intellektual sistemdir. Hər bir dil ayrılıqda dünya haqqında bilik, dünyanı görmək və anlamaq üçün vasitədir.

Nitq mədəniyyətinin öyrənilməsi, mahiyyəti dilçiləri və filosofları həmişə düşündürən bir mövzu olub. Qədim yunanlar insanı öz həmcinsləri ilə ünsiyyətə girən sosial varlıq kimi başa düşürdülər. Fəlsəfə və təbiət elmlərinin inkişaf etməsi nitq mədəniyyətinin də dilçiliyin bir sahəsi olaraq mahiyyəti ilə bağlı çoxlu dəyərli fikirlər meydana gəlməsi ilə müşayiət olunur. Bəziləri onu təbiətlə bağlayır, bəziləri isə onun ilahi qüvvə tərəfindən insanlara bəxş edildiyini iddia edirlər. Dilçiliyin tarixinə nəzər salsaq, müşahidə edərik ki, V.fon Humboldt və F.de Sössürün önəm verdiyi əsas məsələlərdən biri nitqin mahiyyəti ilə bağlı olmuşdur. F.de Sössür nitq haqqındakı elmin elmlər arasında yerini göstərməklə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. O, dilin və nitqin ayrılıqda tərifini verməyə çalışmışdır. O yazır: “Dil danışq fəaliyyətinin yalnız müəyyən hissəsini, lakin əsas hissəsini təşkil edir. Kollektiv tərəfindən qəbul edilmiş zəruri şərtliliklərin məcmusu olan dil elə bir sosial məhsuldur ki, hər bir nitq daşıyıcısında mövcud olmaqla, danışq fəaliyyətinin reallaşmasını, funksiyadaşma qabiliyyətini təmin edir” [2, s.78]. Bütövlükdə, danışq müxtəlif fəaliyyət sahələrində özünü fərdi şəkildə büruzə verir. Ayrı-ayrı sahələrə yayılaraq eyni zamanda fiziki, fizioloji və psixoloji olmaqla, həm fərdi, həm də sosial sferaya aiddir, onu insanın həyat hadisələrinin heç bir kateqoriyasına aid etmək olmaz, çünki burada bütövlük yaratmaq üsulu məlum deyil. Bunun əksinə olaraq, dil özlüyündə

bütövdür. Bir qədər sonra o qeyd edir ki, danışıq fəaliyyətinin öyrənilməsi iki hissədən ibarətdir ki, birincisi, əsas olan dildir; ikincisi isə ikinci dərəcəli hesab edilə bilər ki, o da danışıqdır. Onun yazdığına əsasən aydın olur ki, dil mahiyyətcə sosial, fərddən asılı olmayan bir alətdir və o tamamilə psixi səciyyə daşıyır. F.de Sössür dil barədə yazır: “nitq mədəniyyəti ona görə lazımdır ki, danışıq anlaşılıq olsun, bununla da səmərə versin” [2, s.82]. F. de Sössürün dil haqqında fikirlərinə münasibət bildirən L.Yelmslev yazır: “F.de Sössürün əsas xidməti ondadır ki, o, dildə nitqi kəşf etmişdir. Dil insana öz davranışını və başqalarının davranışını öyrənməyə kömək edir” [3, s.98]. N.Xomskinin də dil haqqında maraqlı fikirləri vardır. O yazır ki, dildə nitq səriştədir (kompetensiya) və bu səriştəni həyata keçirmək vasitəsidir [4]. N.Xomskiyə əsaslanaraq alimlər müasir dilçiliyi səriştə (kompetensiya) haqqında elm, əsrin birinci yarısındakı dilçiliyi dil strukturu, XIX əsr dilçiliyini isə dil tarixinin linqvistikası adlandırırlar. F.de Sössür dil fəaliyyəti (language), konkret dil sistemi (langue) və danışıq (parole) konsepsiyasından çıxış edirdisə, N.Xomski səriştəni (kompetensiyayı) və onun bilavasitə tətbiqini (performance) əsas götürür. Birincisi dildə danışıq bilmək üçün tarixən əldə edilmiş müəyyən bilgidirsə, ikincisi həmin biliklərin bilavasitə danışıqda öz əksini tapmasıdır. N.Xomski biliklə, yəni adamın biliyi və bu biliklər səriştəsi ilə həmin biliyin danışıqda həyata keçirilməsini aydın fərqləndirir.

Nitq və mədəniyyət arasındakı əlaqə ilə bağlı bir çox fikir ayrılıqları mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, nitq və mədəniyyət öz funksiyası və mahiyyətinə görə bir-birindən kəskin fərqlənir: əgər mədəniyyət insanın əldə etdiyi nailiyyətidirsə, nitq özünü bu formada əks etdirmir. Görkəmli rus alimi V.A. Maslova isə nitq və mədəniyyət haqqında yazaraq qeyd edirdi ki, mədəniyyət və nitq dialoq şəklində mövcud olduqları kimi onların subyektivi hər zaman şəxsiyyət və ya cəmiyyətdir [6].

Özü-özlüyündə mürəkkəb struktura malik olan nitq prosesini, eyni zamanda özündən daha mürəkkəb, lakin ona analoji strukturları qurmaq üçün təməl qismində nəzərdən keçirmək olar. Bu baxımdan mədəniyyətlə nitq arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsində nitqin mədəniyyətdə oynadığı universal rolu vurğulamaqla bitmir. Nitqlə mədəniyyətin struktur modallığı arasında paralelliyi əsaslandırmaq üçün Levi-Stross üçüncü anlayışa müraciət edir: "Biz hələ özümüza hesabat verə bilmirik ki, nitq və mədəniyyət daha əsaslı fəaliyyətin iki paralel növüdür. Mən heç kimi müzakirələrimizə dəvət etməyə ağına gəlməyən, amma bununla belə yanımızda olan qonağı nəzərdə tuturam: bu insan ruhudur. Ruh ruhu yalnız struktur oxşarlığına görə deyil, həmçinin xüsusi diskursların bərpası və aramsız hərəkəti nəticəsində dərk edir" [5, s.234]. Bu baxımdan nitq mədəniyyətin təməlidir, əks-əlaqə prinsipi əsasında mədəniyyət dilin tərkibinə daxildir və dildə öz əksini tapır. Dil mədəniyyəti əks etdirməklə yanaşı, həm də mədəniyyəti formalaşdırır. Bu anlamda dil mədəniyyət kontekstində özü də zənginləşərək inkişaf edir.

Nitq mədəniyyətləri bir-birlərindən fərqləndiyi kimi, eyni zamanda müəyyən mənəvi, mədəni ideoloji dəyərlər əsasında bir-birilə təmasa girir, bir-birlərini zənginləşdirirlər. Bu

baxımdan fərqlərin və oxşarlıqların dialektikasına əsaslanan dillər sistemi mədəniyyətlərin münasibətlər sisteminin təkrarlayır. Bu baxımdan multukulturalizm kimi bir növ dillərin münasibəti strukturuna bənzəyir.

Ədəbiyyat

1. Деррида Ж., Письмо и различие , Москва, Академический проект, 2007, 495с.
2. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию, Москва, Прогресс, 1977, 696с.
3. Ельмслев Л., Прологомены к теории языка, Перевод с английского, Серия Лингвистическое наследие XX века, 2006, 248с.
4. Хомски Аврам Ноам, Гуманитарная энциклопедия, Центр гуманитарных технологий, 18, 06, 2007, URL: <http://gtmarket.ru/personnels/noam-homski/info>
5. Леви-Строс К. Структурная антропология, Москва, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001, 512с.
6. Маслова В., Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений, Москва, Издательский центр Академия, 2001, 208с.
7. Ulla Connor, Müqayisəli Ritorika: İkinci Dil Yazısının Kultur Mədəni Aspektləri, Cambridge University Press, 1996.